

18. Тихий Н. В. Н. Каразин, винувник учредження університета в Харькове : (по поводу брошюры г.И-ва: «В.Н.Каразин, мнимый основатель Харьковского университета») / Н. Тихий. – Х., 1905. – 81 с.
19. Тихий Н. В. Н. Каразин: его жизнь и общественная деятельность / Н. Тихий. – К., 1905. – 302 с.
20. Тихий Н. Обзор научно-литературной деятельности В. Н. Каразина / Н. Тихий. – Х., 1907. – 45 с.
21. Тихий Н. Политические воззрения В. Н. Каразина (1801–1826) / Н. Тихий. – Х., 1907. – 26 с.
22. Трифилев Е. П. В ссылке. К биографии Василия Назарьевича Каразина / Е. П. Трифилев. – Х., 1910. – 11 с.
23. Трифилев Е. П. К биографии В. Н. Каразина. Дело о закладной / Е. П. Трифилев. – Х., 1913. – 8 с.

Анотація

О.Н.Майстрок

**Историография исследования научно-просветительской и управленческой деятельности
Василия Каразина (вторая половина XIX в. – 20-е гг.)**

В статье осуществлен историографический анализ исследования научно-просветительской и управленческой деятельности Василия Каразина. Определена необходимость историографических исследований в истории педагогики, в частности исследования педагогических персоналий. Осуществлена периодизация научно-просветительской и управленческой деятельности ученого. Однако для более глубокого выяснения роли и значения творческого наследия В. Каразина охарактеризован первый этап творческой деятельности просветителя. Фактический материал биографических трудов В.Каразина до сих пор имеет большую ценность для создания биографии ученого с позиций современности, научного исследования его разносторонней деятельности. Установлено, что в полной мере раскрыто исследования его наследия как общественного, политического деятеля. Однако наследие В.Каразина в научной и просветительской сферах изучалось фрагментарно, а его вклад был недооценен в развитии просвещения в Украине.

Ключевые слова: Василий Каразин, историография, научно-просветительская и управленческая деятельность.

Summary

O.M.Maistruk

**The Historiography of the Research of Scientific, Educational and Managerial Activity of Vasyl Karazin
(the Late XIX Century – the 1920th)**

Historiographical analysis of the research concerning scientific, educational and managerial activity of Vasily Karazin was made in the article. The necessity of historiographical research in the history of pedagogy, including a study of the pedagogical personalities was determined. Periodization of the scientific, educational and administrative activities of the scientist was also done. However, for a deeper clarification of the role and value of creative heritage of V.Karazin the author analyzed the first stage of the creative activity of the educator. The actual material of biographical works of V.Karazin has still had a great value for the creation of the biography of the scientist from the standpoint of modernity and scientific research of his many-sided activities. It was determined that the research of his heritage as a public and political statesman was fully disclosed. However scientific and educational heritage of V.Karazin was studied partially, his contribution to Ukrainian education is under estimated.

Key words: Vasily Karazin, historiography, scientific, educational and managerial activity.

Дата надходження статті: «9» жовтня 2013 р.

УДК [37.032:165.242.1]:001.891(045)

М.М.МАРУСИНЕЦЬ,

доктор педагогічних наук, професор
(м.Київ)

Сутнісні характеристики феномену «рефлексія» у психолого-педагогічних дослідженнях

У статті представлені психологічні та педагогічні дослідження сутності феномена «рефлексія». Розкрито види рефлексії (саморефлексія, системна, особистісна), типи (регулятивна, визначальна, синтезуюча, створювальна), окреслено їх сутнісні характеристики, механізми та функції. Вказано на переваги особистісної рефлексії як процесу пізнання себе через самоаналіз власних особистісних знань, поведінки, переживань та усвідомлення того, як сприймають та оцінюють його інші суб'єкти діяльності.

Ключові слова: рефлексія, системна рефлексія, особистісна рефлексія, саморефлексія.

Постановка проблеми у загальному вигляді... Феномен рефлексії є комплексним, міждисциплінарним об'єктом досліджень, які здійснюються у межах низки наук: філософії – в контексті розв'язання проблеми набуття людиною знання про себе і довкілля (В.Біблер, І.Ладенко, В.Лекторський, О.Огурцов, О.Спіркін, Б.Юдін та ін.); психології – в аспекті дослідження механізмів і закономірностей функціонування рефлексивних процесів (О.Анісімов, М.Найдьонов, І.Семенов, Ю.Степанов та ін.); педагогіки – у процесі розкриття закономірностей і механізмів індивідуалізації

навчання і виховання, особистісного розвитку учнів і особистісного професійного розвитку вчителів (Б.Вульф, В.Краєвський, В.Сластьонін та ін.).

Складність феномена «рефлексія» зумовлює багатовекторність вивчення рефлексивних процесів. Вчені досліджують рефлексивне мислення як феномен культури; гносеологію, логіку та семіотику рефлексії; методологію і праксеологію рефлексії; моделі рефлексії в історичному пізнанні, прогнозуванні та діагностиці; рефлексію індивідуальної і колективної діяльності; рефлексію в педагогічній і науковій діяльності; рефлексію в управлінській практиці; рефлексію в навчанні й вихованні тощо.

Формулювання цілей статті... **Мета** – розкрити сутнісні характеристики феномена «рефлексія» та окреслити її значимість в структурі особистості.

Вклад основного матеріалу... У педагогічних дослідженнях феномен рефлексії є об'єктом активної уваги вчених у кількох аспектах: як механізм усвідомлення педагогічної діяльності, як засіб посилення педагогічного впливу на виховання, як ресурс оволодіння педагогічною майстерністю, побудови педагогічної теорії. Коротко охарактеризуємо напрацювання вчених.

Свого часу К.Ушинський указував на необхідність рефлексії для педагога з метою всебічного розуміння сутності людської природи пошуку ефективних методів виховання і навчання. Це яскраво втілено у його фундаментальній праці «Людина як предмет виховання – найголовніші риси людського організму стосовно до мистецтва виховання», яка відображає синтез філософських, психологічних педагогічних поглядів автора.

Пізніше, у працях П.Блонського, С.Шацького зазначалося, що саме рефлексія, забезпечуючи вихід людини з безпосереднього захоплення процесом життя для вироблення відповідального ставлення до нього, допомагає осмислити свою роль у перетворенні дійсності.

У педагогічній спадщині В.Сухомлинського, де тісно пов'язані теорія і практика педагогічної діяльності, а стиль викладу йде безпосередньо від першої особи, яскраво простежується рефлексивність автора. У його роздумах, описах будь-якої події, ситуації спілкування з вихованцями чітко виявляються такі характеристики рефлексії як самоаналіз, самооцінка, звернення до минулого досвіду і прогнозування імовірних подій з погляду педагога і його майбутніх учасників. Особливо виразно передано рефлексивність педагогічної позиції Василя Олександровича, на наш погляд, у працях «Серце віддаю дітям» «Розмова з молодим директором», рефлексія розглядається як інструментальний засіб організації учіння [4].

Аналіз досліджень і публікацій... Рефлексію розуміють як процес переосмислення та перетворення суб'єктом свого досвіду, що відображає роз'єднання проблемно-конфліктних ситуацій і породжує дієве ставлення цілісного «Я» до власної поведінки і спілкування, до здійснюваної діяльності, соціокультурного і предметного доквілля. У річищі даного підходу підкреслюється необхідність розвитку власної індивідуальності за посередництва постійної рефлексії способів дієвого самовизначення і самопобудови в контексті ідеалів і цінностей, що формуються. Відповідно говорять про *саморефлексію* як процес усвідомлення й оцінки всіх аспектів свого буття з позицій визначення його успішності й можливостей подальшого розвитку [1; 2; 3; 6].

В останні роки в педагогічній літературі використовують поняття *системної рефлексії* (самодослідження, самооцінювання, самоконтроль), що виникає за наявності проблемно-конфліктної ситуації, в якій попередні стереотипи життєдіяльності не дозволяють особистості досягти позитивних результатів в умовах, що якісно змінилися.

Системна рефлексія забезпечує перехід до нових, раніш невідомих шляхів і засобів досягнення позитивних результатів діяльності. Роль рефлексії в роботі над проблемним завданням – звернути увагу на те, що студент побачив, сприйняв, зрозумів у процесі і результаті осмислення завдання. При цьому він мусить зайняти особливу рефлексивну позицію, в якій його власна мислительна діяльність стає предметом самоаналізу. Це утворює двохшарову організацію діяльності, за якої рефлексія реалізує *системоутворювальну* функцію, оскільки сприяє осмисленню основ організації діяльності, структурує її.

Нові можливості для відкриття нового, що вирощується на фундаменті свого минулого досвіду, актуалізують мотиви розвитку суб'єкта. Така актуалізація, на думку дослідників, можлива ще й тому, що переосмислення суб'єктом свого досвіду веде до виявлення проблем самокерованого розвитку, коли рефлексія дозволяє усвідомити свій досвід не лише на рівні мислення, але й на рівні почуттів і емоцій. При цьому системна рефлексія групи забезпечує організацію нового в результаті співтворчості своїх членів, що сприяє виникненню і прояву мотиву співпраці у професійній діяльності.

У психолого-педагогічній літературі останньої доби дослідники (К.Абульханова, Е.Клімов, А.Маркова, В.Орлов, О.Савченко, Т.Шамова та ін.) акцентують увагу на важливості рефлексії для процесу професійного становлення майбутнього фахівця як стрижневого компоненту, що визначає співвідношення між смыслом життя і професійною діяльністю.

Так, Т.Шамова підкреслює доцільність запровадження рефлексивного підходу в управлінні становленням і розвитком системи якості освітнього процесу у ВНЗ, в якому мають місце як зовнішні управлінські впливи, так і самоуправління, нормативне й аксіологічне управління та оцінювання складових якості освітнього процесу. Рефлексія в межах даного підходу – не просто знання або розуміння суб'єктом самого себе, але й з'ясування того, як інші знають і оцінюють того, хто рефлексує, його особисті властивості, емоційні реакції та когнітивні здібності.

Подібною думки дотримується В.Семиченко, яка стверджує, що професійна підготовка майбутніх фахівців повинна здійснюватися з урахуванням декількох контекстів, зокрема, контексту особистісної рефлексії, що забезпечує повне та адекватне самопізнання, самооцінювання, саморегулювання особистості, а також у контексті загальної психологічної культури через формування системної рефлексії, осмислення себе як структурного компоненту певної системи і полісистемного буття загалом [4].

У сучасній педагогіці, як і в психології, понятійно, процесуально, функціонально рефлексію пов'язують із самоспостереженням, інтроспекцією, ретроспекцією, самосвідомістю тощо, розглядають її як важливий механізм розвитку особистості.

Рефлексія, як вважають дослідники, позитивно впливає на розвиток особистості майбутнього фахівця через те, що, по-перше, призводить до цілісного уявлення, знання про зміст, способи і засоби своєї діяльності, по-друге, дозволяє критично поставитися до себе і своєї діяльності; по-третє, робить людину (студента) суб'єктом своєї активності.

Рефлексія знаходить своє вираження у так званій нормальній подвійності свідомості, коли індивід стосовно самого себе одночасно виступає як об'єкт рефлексії («Я-виконавець») і як суб'єкт («Я-контролер»), який регулює власні дії та вчинки. У результаті рефлексію починають тлумачити як механізм оцінки людиною свого життєвого світу, його ціннісно-сміслового складу і змін, що відбуваються в ньому.

Особливо виокремлюється функція участі рефлексії в перебудові ціннісно-сміслових складових образу світу людини, коли рефлексія виступає не лише як ситуативний момент діяльності, мислення або спілкування, а як одна із умов самоорганізації людини, що розвивається через осягнення смислів і цінностей предметів, включених у її багатовимірний світ, відкриття в них самої себе, своїх істинних потреб і можливостей, істинних мотивів поведінки.

Результати рефлексії дозволяють людині уявляти в ідеальному плані свідомості зв'язки предметного світу і свою присутність у них. Рефлексія, будучи детермінантою організації творчого мислення, включена в механізм виникнення особистісних новоутворень, в тому числі, у процес «вписування» нових смислів і цінностей в образ світу. Високий рівень розвитку рефлексії виявляється у перебудові поведінки та діяльності людини, смислоутворенні та перебудові смислів, пошуку варіативних способів розв'язання конкретних проблем, в актах включення людини в творчі процеси, процеси самореалізації.

Забезпечуючи вихід за межі ситуації і усвідомлення її в контексті співвідношення «близького» і «далекого», рефлексія ставить людину перед проблемою відповідальності в моральному плані за все зроблене і все упущене. При цьому поєднання на перший погляд протилежних тенденцій «бути собою» та «виходити за межі самого себе» в дійсності складають сутність одного явища.

Г.Фахретдінова, спираючись на попередні дослідження, стосовно ролі рефлексії в розумінні механізмів цілісності особистості, а також вивчення екзистенційних рівнів рефлексії на себе і рівнів суб'єктивного Я, виокремлює наступні рівні досягнення людиною цілісності свого буття:

1. Ситуативні Я: – повне занурення Я у конкретні ситуації; відсутність рефлексії.
2. Часткові: ціннісно-орієнтовальні Я: – підняття над випадковою ситуативністю, вибірковість значущих ситуацій ціннісних орієнтацій. Рівень порівняльної рефлексії.
3. Ціннісне Я як аспект цінності, що характеризує найбільш значущий для суб'єкта узагальнений зміст його життя. Рівень синтезуючої рефлексії.
4. Цілісно-рефлексивне Я, що зумовлює вихід за межі ціннісних Я. Рівень трансцендентної рефлексії, що дозволяє вийти не лише за межі самої себе, але й своїх відносин зі світом, цінностей тощо.

У результаті, рефлексія, забезпечуючи відкритість людини самій собі, новому досвіду, іншій людині, бере участь у створенні необхідних передумов для перетворення фізичного простору людського буття в простір можливостей. Актуалізація рефлексивних можливостей в конкретних освітніх ситуаціях означає вихід за межі цієї ситуації, самостійний аналіз й прийняття власних рішень, що означає стійкість самоідентифікації, ріст резистентності по відношенню до зовнішніх впливів маніпулятивного плану.

Особистісний розвиток педагога неможливий без розвитку рефлексії, адже розуміючи себе, людина свідомо творить своє життя, реалізується в діяльності, в бутті, яке найповніше відображає її сутність. Особистість, що розвивається, постійно перебуває в стані самопізнання. Вона є здатною до

рефлексії, що допомагає їй виходити за межі безпосередніх життєвих ситуацій, переносити центр уваги із ситуативного на істотне, опосередковане, переходити від розвитку окремих психічних властивостей до узагальнення й розвитку цілісності свого Я.

Підкреслюючи значення рефлексії в особистому і, насамперед, духовному розвитку, І.Бех зазначає, що розгортання рефлексії (мислення, спрямованого на мотивацію вчинку) та волі суб'єкта розкриває прогресивні зміни морально-духовних актів особистості, внаслідок чого вона діє вільно і морально відповідально [1].

Особливу увагу вчений приділяє *особистісній рефлексії*, яку пов'язує зі смисло-ціннісною самосвідомістю суб'єкта, з його духовним Я, виокремлюючи чотири її типи 1)регулятивна рефлексія, спрямована на свідоме регулювання перебігу психічних процесів; 2)визначальна рефлексія, що виявляється як осмислення суб'єктом свого Я з тим, щоби усвідомити зміни у власній внутрішній особистісній структурі, й визнати все те, що віддаляє від особистісної досконалості; 3)синтезуюча рефлексія, що полягає в зібранні сформованих духовних цінностей у цілісне Я-духовне; 4)створювальна рефлексія, функцією якої є духовно-моральний розвиток і саморозвиток особистості [1].

Отже, рефлексія є передумовою здатності людини до саморегуляції. Вона передбачає розвиток у індивіда, з одного боку, вміння критично ставитися до себе, а з іншого, – усвідомлювати свої недоліки і ставитися до них, без почуття провини або сорому, сприймаючи себе як особистість, яку можна самій вдосконалювати. Саме під час рефлексії людина формує і розвиває свої цілі діяльності, спілкування, поведінки, споглядання та інших видів активності; усвідомлює свої вчинки як вільні моральні діяння, за які несе відповідальність перед собою і суспільством.

Рефлексія сприяє розвитку здатності педагога правильно сприймати вимоги інших людей, колективу, аналізувати ситуацію, у якій знаходиться і діє людина у зв'язку з реалізацією цих вимог, можливості успішно виконувати вимоги, вміння планувати різні види діяльності відповідно до зовнішніх умов і внутрішніх можливостей, готовності ставити вимоги самій собі, вміння блокувати негативні мотиви і зосереджуватися на виконанні поставлених перед собою вимог щодо самовдосконалення.

Тим самим рефлексія забезпечує адаптивність людини до нових умов діяльності. Водночас, стає зрозумілим, що рефлексивна функція виникає і реалізується в будь-якій діяльності, коли виникає певне утруднення, для реконструкції цього утруднення, виявлення його причин. Іншими словами, вже визнаним стало положення про те, що рефлексія слугує вдосконаленню різних видів діяльності, які можуть бути поставлені під контроль свідомості. Суб'єкт може не лише робити, але й усвідомлювати, як він це робить, керувати собою.

Засвоєння правил діяльності, перетворення її творчих компонентів у певні правила – все це пов'язано з механізмом рефлексії, що розширює наші можливості, розвиває нас. При вивченні зв'язків діяльності з її попередніми станами та їх засобами, доводиться реконструювати минулий досвід, описувати схеми і засоби діяльності, що колись здійснювалися. Тут доречно згадати концепцію Г.П.Щедровицького щодо «кооперації діяльностей» в межах якої рефлексія розглядається саме як вихід за межі діяльності у випадку неможливості її здійснення. Переходячи в позицію нової діяльності, індивід отримує можливість будувати нові смисли, виходячи з яких він розуміє й описує попередню діяльність. Інша діяльність «рефлексивно» поглинає першу як матеріал (що уможливило вихід на інноваційно-творчий рівень). Механізм «поглинання» дозволяє будувати суб'єкту систему кооперації діяльностей.

Важливе значення для розуміння сутності рефлексії та механізмів її формування у навчальній діяльності мають праці А.Хуторського [6]. Учений виокремлює такі етапи стимулювання рефлексії в навчанні:

- 1) зупинка предметної (дорефлексивної) діяльності, яка має бути завершеною чи призупиненою;
- 2) відтворення послідовності виконаних дій;
- 3) вивчення складної послідовності дій з огляду на її ефективність, продуктивність, відповідність поставленим завданням;
- 4) визначення та формування результатів рефлексії (предметної продукції діяльності – ідеї, пропозицій, закономірностей, відповідей на питання; способів, які досліджувалися під час діяльності; гіпотези по відношенню до майбутньої діяльності);
- 5) перевірка висунутих ідей та гіпотез на практиці у наступній предметній діяльності [6, с.368].

Загалом, на думку А.Хуторського, освітня діяльність являє собою чергування предметної та рефлексивної діяльностей, при цьому їх ефективність залежить від уміння педагога створити такі умови, щоби студент мав бажання говорити про проведене навчальне заняття та свою діяльність на ньому, висловити відповідні почуття через невербальні засоби почуттєвої рефлексії. При взаємодії зі студентами педагог за потреби може використати будь-який з різновидів навчальної рефлексії: фізичну («встигнув – не встигнув»); сенсорну («відчуття комфорту – дискомфорту»); інтелектуальну

(«що зрозумів та усвідомив – не зрозумів, відчував утруднення»); духовну («став краще – гірше, творив чи руйнував себе або інших») [6].

На думку В.Сластьоніна, формування суб'єктних якостей майбутніх фахівців безпосередньо пов'язано з особливостями рефлексивного осмислення ними життя й життєвих ситуацій, рефлексивною активністю в навчальному процесі і міжособистісних стосунках. Він вводить поняття рефлексивної культури, яка виконує особливі регулятивно-інтегративні і сенсоутворювальні функції: (породження та зв'язування цінностей, смисложиттєвих орієнтацій в динамічну смислову систему, характерну для зрілої особистості; ціннісне переосмислення життєвого шляху в контексті самовизначення та саморієнтації; формування відповідальності як регламентації поведінки і діяльності та ін.). Відповідно, формування рефлексивної культури у студентів учений вважає неодмінною умовою якісного процесу професійної підготовки вищих навчальних закладів.

Дослідник доходить думки, що майбутні фахівці з високим рівнем рефлексивної культури, яка виявляється в насиченості значущих переживань, широті психологічного часу, багатстві і легкості образів минулого і майбутнього, прагнення до своєрідності та унікальності особистості, мають і високий рівень суб'єктності. Такі студенти характеризуються творчим, активно-вибірковим ставленнями до свого людського і професійного життя, спрямованістю на реалізацію «само», в тому числі, самоідентифікацію, перебудову особистісних якостей.

Отже, феномен «рефлексія» у педагогічних дослідженнях виступає формою теоретичної діяльності, засобом мислення, що розкриває цілі, зміст, засоби власної діяльності, відображає внутрішній стан людини, слугує засобом самопізнання та саморозвитку. Разом з тим, розвиток педагога як особистості не може бути зведений до рефлексії. Ще С.Рубінштейн вказував, що важливим є одночасне «утримання» двох ліній розвитку – розвитку рефлексії і розвитку в площині активної діяльній взаємодії людини зі світом.

Висновки... Таким чином, виокремлення рефлексії в якості самостійної галузі наукового знання зумовило багато підходів до її розгляду, що має велику наукову цінність і значущість для педагогічних досліджень з даної проблеми. Не зважаючи на відмінності у філософському, психологічному та педагогічному трактуванні сутності феномену рефлексії, інваріантним є розуміння рефлексії у самому загальному вигляді як «самосвідомості індивіда або свідомості, що усвідомлює себе», здатності людини до самоаналізу, осмислення та переосмислення своїх предметно-соціальних відносин з довкіллям. Залежно від сфери прикладання рефлексивних процесів людини – мислення, самосвідомість особистості, комунікація або діяльність – розглядаються як інтелектуальний, особистісний, міжособистісний (комунікативний), праксеологічний типи рефлексії.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бех І. Д. Психологічні механізми сходження особистості до духовних цінностей / І. Д. Бех // Педагогіка і психологія. – 2011. – № 2. – С. 37–44.
2. Лефевр В. А. Рефлексія / В. А. Лефевр. – М. : Когито-Центр, 2003. – 496 с.
3. Максименко С. Д. Генезис существования личности / С. Д. Максименко. – К. : КММ, 2006. – 240 с.
4. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5 т./ Василь Олександрович Сухомлинський. – К. : Рад. школа, 1977. – Т. 3. – 156 с.
5. Фахретдинова Г. Р. Рефлексія как средство становления личности профессионала / Г. Р. Фахретдинова // Психология обучения. – 2008. – № 11. – С. 4–18.
6. Хуторский А. В. Содержание образования. Современная дидактика : учеб. для вузов / Андрей Викторович Хуторский. – СПб. : Питер, 2001. – 528 с.

Аннотація

М.М.Марусинец

Суцностные характеристики феномена «рефлексия» в психолого-педагогических исследованиях

В статье представлены психологические и педагогические исследования сущности феномена «рефлексия». Раскрыты виды рефлексии (саморефлексия, системная, личностная), типы (регулятивная, определяющая, синтезирующая, созидательная), обозначены их суцностные характеристики, механизмы и функции. Раскрыто преимущество личностной рефлексии как процесса познания себя через самоанализ личностных знаний, поведения, переживаний и осознание того, как воспринимают и оценивают его другие субъекты деятельности.

Ключевые слова: рефлексия, системная рефлексия, личностная рефлексия, саморефлексия.

Summary

М.М. Marusynets

Essential Characteristics of the Phenomenon «Reflection» in Psychological and Pedagogical Researches

The article presents the psychological and pedagogical research of the essence of phenomenon of «reflection». Kinds of reflection (self-reflection, system, personal), as well as types (regulatory defining, synthesizing, creative) are revealed, their essential characteristics, mechanisms and functions are denoted. The role of personal reflection as a process of getting self-knowledge through the personal knowledge analysis is emphasized, attitudes, experiences and understanding of how a person is perceived and estimated by the other subjects of interaction are also clarified.

Key words: reflection, system reflection, personal reflection, and self-reflection.

Дата надходження статті: «10» жовтня 2013 р.